

Hrvatske glagoljske inkunabule: kulturološke, tekstološke, jezične i tipografske odrednice

Blažević Krezić, Vera

Source / Izvornik: **Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, 2015, LXI, 125 - 132**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:209857>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-17**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

HRVATSKE GLAGOLJSKE INKUNABULE: KULTUROLOŠKE, TEKSTOLOŠKE, JEZIKOSLOVNE I TIPOGRAFSKE ODREDNICE

Vera Blažević Krezić, znanstvena novakinja
Filozofski fakultet u Osijeku, Republika Hrvatska

Sažetak:

U radu se predstavljaju izabrane atribucije hrvatskoglagoljskih inkunabula, a osobita se pažnja pridaje dosadašnjim raspravama o mjestu izdanja prvotiska dviju temeljnih liturgijskih knjiga – *Misala po zakonu rimskoga dvora* iz 1483. i *Brevijara po zakonu rimskoga dvora* iz 1491. U drugom dijelu rada prikazat će se stanje istraživanja u okviru tipografske analize *Misala* iz 1483. Riječ je o nerijetko zapostavljenoj, a važnoj – ponekad i ključnoj – sastavnici cjelovite analize svake tiskane knjige, osobito glagoljskih inkunabula kao raritetnih i informacijski nepotpunih izdanja.

U radu će se u širem smislu ocrtati kulturnopovijesno ozračje nastanka glagoljskog tiska u drugoj polovici XV. stoljeća, a po predstavljanju odabranih odrednica inkunabula, istaknut će se značaj istraživane sastavnice fenomena *hrvatskoga glagoljaštva* i *glagolizma* i njezin udio u razumijevanju i vrednovanju hrvatske književno-jezične i kulturne povijesti uopće.

Sintetski pristup temama hrvatske inkunabulistike važan je i s obzirom na zastupljenost nastavnih tema i jedinica o hrvatskoglagoljskim inkunabulama u visokoškolskoj nastavi. Nastavni plan i program kroatističkih i srodnih studija (informatologija – induktivna perspektiva povijesti knjige i socijalne povijesti knjige) obuhvaća kolegije o staroslavenskom jeziku i hrvatskom glagoljaštvu u okviru kojih studenti upoznaju temeljne filološke, tekstološke, tipografske i druge osobitosti prvih tiskanih knjiga te prosuđuju o njihovu značaju za hrvatsku kulturnu i jezično-pismovnu povijest.

Ključne riječi: *Brevijar* (1491), hrvatsko glagoljaštvo, hrvatske glagoljske inkunabule, *Misal* (1483), tipografska analiza

KULTURNO OZRAČJE I POVIJESNI UVJETI NASTANKA HRVATSKOGA GLAGOLJSKOG TISKA

Tiskarstvo – evolucijski najsavršeniji potomak i oblik pismenosti – hrvatski je kulturni prostor nastanilo onda kada je i hrvatsko *glagoljaštvo*¹ doseglo punu zrelost, vrhunac svojih stvaralačkih mogućnosti – tijekom posljednje trećine XV. stoljeća. Kulturno ozračje koje razumije i podržava slavensku misao izraženu samosvojnim jezikom i pismom, a sve uz nerijetko zaglušujuće kulise dominantnoga latinskog univerzalizma u okviru Zapadne crkve, sposobno je primiti tek začetu misao o tisku kao sredstvu širenja i učvršćivanja utemeljene tradicije. Primiti znači i pribrojiti se zajednici naroda koja stvara inkunabule (lat. *incunabulum* – kolijevka, početak), knjige otisnute do 1501. godine. Činjenica da je europska tiskarska revolucija, otpočeta 42-rednom Biblijom majstora iz Mainza², odjeknula u nas prvotiskom *Misala* od 22. veljače 1483. ne samo da ima posvjedočiti našu pripadnost europskoj zajednici njegovanjem inkunabula već je, tako preuranjena u odnosu na neka veća i razvijenija europska središta, indikativ-

¹ *Glagoljaštvo* kao zbirni pojam obuhvaća raznovrsne aspekte hrvatske kulture povezane s glagoljičnim pismom – hrvatskoglagoljske epigrafske spomenike, glagoljaše svećenike, prezbitere koji liturgiju služe na staroslavenskom jeziku i na glagoljici, širenje pravnih i beletrističkih tekstova, hrvatski glagoljski tisak i drugo. *Glagolizam* je u svom sažetom određenju shvaćen kao ideološki orijentir glagoljaštva, otpor stranom civilizacijskom utjecaju kad se taj očitovao kao težnja za duhovnom i kulturnom nadmoći nad domaćom tradicijom (Hercigonja 1997, Bratulić 2006).

² Gutenbergova *Biblija* tisak je prvog prijevoda *Biblije* na latinski jezik (*Vulgata*). Zasluga pripada majstoru iz Mainza koji je s radom započeo 1455. godine.

na i za prosudbu materijalnih i intelektualnih potencijala hrvatskoga glagoljaštva potkraj srednjovjekovlja (usp. Hercigonja 2000: 192).

Nepostojanje je jasne znanstvene perspektive, dijakronijske u odnosu na evolutivne faze hrvatskoga glagoljaštva (Hercigonja 1991: 57-58), bilo razlogom prvo površnoga i izuzetno fraktalnoga, a onda i neafirmativnoga ocjenjivanja glagoljskoga tiska kao pojavnoga oblika fenomena hrvatskoga glagoljaštva.³ Potvrđuju to stranice gotovo svih sintetskih književno-povijesnih djela objavljenih u vremenu poslije Jagićeve *Historije književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga* (1867) pa sve do 70-ih godina XX. stoljeća. Primjerice, Đuro Šurmin u *Povijesti književnosti hrvatske i srpske* (1898) zaključuje kako su zapuštenost i siromaštvo odgovorni za neapredovanje bogoslovske literature, a Matija Murko u knjizi *Geschichte der älteren sudslavischen Literaturen* (1908) kratko je razmotrio hrvatski segment južnoslavenskoga književnog srednjovjekovlja, a glagoljski tisak tek jednom napomenom o *Misalu* iz 1483. uz praznu i tada prečesto ponavljanu tvrdnju da je *Prvotisak* izdan osam, devet godina nakon latinskog 1474: (...) *gedruckt zuerst in Venedig 1483, also acht Jahre nach dem ersten lateinischen (...)* (1908: 176). Godine 1913. Vatroslav Jagić u prikazu *Hrvatska glagolska književnost* zaključuje da, iako su hrvatski glagoljaši (...) *puno zaostajali za savremenim svećenstvom latinske knjige i nauke, tehnički napredak, koji se pojavio u štampanju knjiga, vrlo se brzo sa susjedne Italije saopćio i njima*. (1913: 37). Nekoliko redaka ispod Jagić započinje s upozorenjima o iznimnoj tipografskoj vrijednosti *Prvotiska* s karakterom slova koji se oslanja na ponajbolje rukopisne spomenike XIV. i XV. stoljeća i koji je obnovljen tek zahvaljujući P. J. Šafariku u Pragu u XIX. stoljeću. Tomu valja pridodati da je i Dragutin Antun Parčić u *Serafimskoj tiskari*, i kasnije u Zavodu Sv. Jeronima u Rimu, slova lijevao, slagao i tekstove otiskivao po uzoru na prvotisak *Misala*, ali i činjenicu da je suvremena računalna ustavnoglagoljična abeceda (font) usustavljena prema *Prvotisku* (Žagar 2009: 178). Složit ćemo se s Eduardom Hercigonjom (1984: 19-20) da su disonantna Jagićeva združivanja tvrdnji o zaostalim glagoljašima koji oblikuju i tiskaju jezično i pismovno primjerne spomenike i prije izmaka XV. stoljeća.⁴

Povijesno neutemeljena slika o siromašnom i zapušenom životu svećenika glagoljaša, u odnosu na svaku vrstu supremacije latinizacije, danas je prevladana zahvaljujući višegodišnjem i sustavnom prevrednovanju i poduzetim istraživanjima izvora od 50-ih godina XX. stoljeća.⁵

Snažna produkcija tiskanih knjiga (šest glagoljskih inkunabula, ukupno 21 naslov u okviru glagoljaškoga izdavačkog programa sve do Brozićeva *Brevijara* 1561. kojim završava razdoblje samostalnoga glagoljaškog tiska) nije razmjerna brzini i interesu suvremene paleokroatističke znanosti za starim tiskanim knjigama. Premda još 1984. godine E. Hercigonja napominje kako su mnoge teme u medievističkim istraživanjima pokrenute s mrtve točke (1984: 48), vremenska dionica hrvatske kulture od 1483. do 1561. godine ni danas nije dovoljno istražena, osobito s obzirom na razumijevanje glagoljskoga tiska, kao i svakoga aspekta fenomena glagoljaštva i glagolizma, u cjelini od začetaka do danas.

³ Treba podsjetiti da je hrvatska ćirilična baština doživjela sličnu, a u mnogome i težu sudbinu zanemarivanja u hrvatskoj filologiji i odricanja u javnosti. Preocjena i ukupno novo vrednovanje te sastavnice naše pismovne i kulturne povijesti dogodili su se u punom smislu na Međunarodnom znanstvenom skupu „Hrvatska ćirilična baština“ 2012. godine u organizaciji Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti povodom 500. obljetnice tiskanja najstarije hrvatske ćirilične knjige *Ofičije svete dieve Marie*.

⁴ Rudolf Strohal (1915) prvi zahvaljujući analizi izvora i građe predstavlja obrazovni sustav svećenika glagoljaša, rekonstruira njihovu svakodnevnicu s posebnim naglaskom na XV. stoljeće i prikaz hrvatskoga glagoljskog tiska.

⁵ Primjerice, Josip Hamm poduzima tekstološko-kritičke analize tekstova od 1951. godine, Marija Agnezija Pantelić provodi povijesno-liturgijske analize tekstova uz komparativan pristup u odnosu na latinske kodekse od 1960, Josip Leonard Tandarić jezične analize o proumljenoj koncepciji glagoljaške prevoditeljske djelatnosti, osobito na razini sintakse i leksika rituala, a Eduard Hercigonja i Stjepan Damjanović sustavno istražuju srednjovjekovne neliiturgijske kodekse od XIV. do XVII. stoljeća. Valja istaknuti i doprinose modernih crkvenih povjesničara, osobito u odnosu na franjevaštvo i red trećoredaca glagoljaša, kao što su Jerko Fućak, Anđelko Badurina, Petar Runje i dr.

Novovjekovni je život glagoljaštva (od polovice XVI. do XIX. stoljeća) osiromašen barem za kreativnost i književni rad. Politike Svete Stolice centralizirala je i istočnoslavenizirala liturgijske knjige. Time je neprirodno zaustavljen razvoj hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika i hrvatskoga glagoljaštva uopće. Do njihove obnove dolazi utemeljenjem *Cyrrillomethodiane* kao pokreta (biskup J. J. Strossmayer) i znanstvene discipline (Franjo Rački) u drugoj polovici XIX. stoljeća (Lukić 2012). Svoj obol potonjem Dragutin Antun Parčić ostavlja u svakom smislu, a osobito u odnosu na tiskarsku djelatnost. U franjevačkom samostanu u Glavotoku na otoku Krku Parčić godine 1875. utemeljuje *Serafinski tiskak* – malu tiskaru u kojoj svladava sve zanatske vještine potrebne za samostalno bavljenje tiskarstvom. Sam gravira punce, izrađuje matrice, lijeva slova, sam slaže i otiskuje tekstove sve do *trijumfalnoga Misala* 1893. Parčićevom djelatnošću gotovo da se zaokružuje pregled rasta i razvoja hrvatskoga glagoljaštva, s osobitim obzirom na njegovu tiskarsku dimenziju. Razumijemo li ju na taj način, povijest glagoljskoga tiska završava kako je i otpočela – sustavno, ozbiljno, uz podršku Rima i s impozantnom opremom.⁶

Bez sustavnoga poznavanja društveno-povijesnih prilika razvijenoga hrvatskog srednjovjekovlja i stanja istraživanja hrvatskoga glagoljaštva, ne mogu se razumjeti ni potrebe (i poticaji) kulturne sredine za tiskanom knjigom. Temeljena je kvaliteta te sredine naobraženost, produhovljenost, deomkratičnost i materijalna sprema hrvatskih glagoljaša koji su iznjedrili prvu južnoslavensku (ne samo hrvatsku) inkunabulu 1483.⁷ Paleokroatistička znanstvena perspektiva sustavno je zanemarivala tu istinu, kao i dalekosežnost utjecaja koje je donijela pojava hrvatskoglagoljskoga tiska (u užem smislu do *Misala* Dragutina Antuna Parčića 1893).

O GLAGOLJSKIM KNJIGAMA OTISNUTIM DO 1500. GODINE

Po predstavljanju širih kulturno-prostorno-povijesnih silnica što su odredile vrijeme nastanka (druga polovica XV. stoljeća: inkunabule) i tip hrvatskoga tiska (hrvatski crkvenoslavenski jezik, ustavna glagoljica), u danom će se poglavlju rada pristupiti tumačenju pojave tiska na hrvatskom kulturnom prostoru kao sastavnice, točnije razvojne etape hrvatskoga *glagoljaštva* (i *glagolizma*). Predstaviti će se temeljne klasifikacije hrvatskih inkunabula, a potom će se opisati odabrane odrednice (kulturološke, jezične, tipografske) dviju inkunabula koje se postankom vezuju uz hrvatski kulturni prostor, a otisnute su hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom i ustavnoglagoljičnim pismom (prvotisak *Misala* i *Brevijara*). Hrvatsko glagoljaštvo, shodno istaknutom, roditeljem je hrvatskoga tiska, zaslužno nas upisuje među europske narode koji imaju vlastite inkunabule, izvorne i prevedene, tiskane na vlastitu tlu u prvim godinama tiskarstva (Moguš 1997: 483). Prema klasifikaciji Vatroslava Jagića koja prepoznaje pet razvojnih etapa hrvatskoga *glagolizma* – od IX. stoljeća i (...) *prvih pojava glagolizma u hrvatskim krajevima do godine 1248. (...)* (1913: 16) do XIX. stoljeća i novoga preporoda (...) *glagoljskog pitanja u slovenskoj nauci (...)* (1913: 17) – pojava tiskanih glagoljskih knjiga pripada drugom razdoblju (od XIII. do XV. stoljeća).⁸

Ukupno je stotinu i pedeset tiskanih knjiga hrvatskih ljudi (latinista i glagoljaša) do 1500. godine, a sve hrvatske inkunabule raščlanjuju se na sljedeći način: a) inkunabule pisane

⁶ Za *Chrestomathiu* (1859) i *Bukvar staroslovenskog jezika* (1861) Ivana Berčića nove rezove oble i ugate glagoljice priprema Dvorna tiskarnica sinov Bogumila Hase u Pragu. To znači da je Parčić drugi poznati i ujedno posljednji glagoljski slovorezac (Paro 1997: 10).

⁷ Napominjemo da se 2013. godine obilježila 1150. obljetnica velikomoravske misije Svete braće Konstantina Ćirila i Metoda, ali i 530 godina od tiskanja *Misala po zakonu rimskoga dvora* 1483.

⁸ Eduard Hercigonja (2000: 174-176) također donosi strukturu vremenske razdiobe hrvatskoga glagoljaštva: a) prvo razdoblje: od kraja IX. do 30-ih godina XVI. stoljeća; b) drugo razdoblje: od 30-ih godina XVI. stoljeća do početka XIX. stoljeća = vrijeme silaska.

hrvatskim jezikom (točnije hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom) koje su otisnute glagoljicom ili latinicom, b) inkunabule objavljene na drugim stranim jezicima, tj. na latinskom, talijanskom i dr, c) inkunabule koje su tiskali ili izdali hrvatski tipografi i izdavači koji su djelovali izvan svoje zemlje (Jurić 1984: 82). S obzirom na to da sadržajem ovaj rad obuhvaća samo predstavljanje prve skupine inkunabula, razredba Šime Jurića može se uprostiti i onom Milana Moguša (1997: 483-484) i Stjepana Damjanovića (2004: 271), a tada razlikujemo dvije faze razvoja inkunabula u Hrvata: u prvoj fazi hrvatski latinisti tiskaju svoja djela u europskim tiskarama odmah po izumu tiskarskoga stroja (Nikola Modruški, *Oratio in funere Petri Cardinalis S. Sixti*, Rim 1474, Juraj Šišgorić, *Elegiae et carmina*, Venecija 1477, potom iste godine Koriolan Ćipiko izdaje djelo *Petri Mocenici imeratoris gesta*, a Šimun Dalmatinac *De baptismo Sancti Spiritus*)⁹; a drugoj fazi pripada tiskanje liturgijskih knjiga za glagoljaško svećenstvo na hrvatskom kulturnom prostoru (hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom i glagoljičnim pismom).

Druga faza razvoja hrvatskoga tiskarstva važna je zbog nekoliko razloga: *Prvotiskom* se objelodanjuje temeljna teološka i obredna knjiga – misal – otisnuta ustavnom (hrvatskom) glagoljicom i hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom koji time dobivaju potvrdu ravnopravnosti s latinicom i latinskim jezikom. Sve istaknuto govori u prilog intelektualnoj i ekonomskoj snazi hrvatskih glagoljaša u takozvanu *zlatnom dobu* (Hercigonja 1997: 175). Glagoljični *Prvotisk* otisnut je dvostupačno (osim kalendara) u 36 redaka i obostrano na 219 listova. U tipografskom je njegovu opisu ukupno izbrojen 201 tiskarski znak (Paro 1997). Sačuvano je jedanaest primjeraka *Prvotiska*: šest u Hrvatskoj (pet u Zagrebu, jedan u Bolu na Braču), a pet u inozemstvu (dva u Vatikanu, po jedan u Beču, Washingtonu i Sankt-Peterburgu) (usp. Bratulić, Damjanović 2005; Žagar 2009: 181-182). Godine 1971. Liber (Izdanja Instituta za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu) i Mladost priredili su pretisak (reprint) *Prvotiska*. Novo izdanje u dodatku donosi studije Mladena Bošnjaka, Marije A. Pantelić, Josipa Tandarića, Zvonimira Kulundžića i Anice Nazor (*Otvorena pitanja oko nastanka Misala iz 1483. godine*). Utvrđeno je da je *Prvotisk* iz 1483. potpuni misal po zakonu Rimskoga dvora koji uz vrlo stare misne tekstove i perikope staroslavenskoga *Lekcionara* (najstariji ćirilometodski fond prijevođa iz IX. stoljeća) bilježi i druge utjecaje matične sredine i povijesnoga trenutka u kalendaru, temporalu (usklađivanje s latinskim izvornicima), redu mise (veze s *Kijevskim listićima*), votivnim misama, sanktoralu, zajedničkim misama i obrednim tekstovima (pr. blagoslov soli i zobi na dan Sv. Stjepana – prema *Novakovu misalu* iz 1368). Sadržajna analiza *Prvotiska*, zaključuje M. A. Pantelić (1971: 52), uz jezičnu, ukazuje kako je riječ o vjernu odrazu već spomenutoga rukopisnog *Novakova misala* zadarskoga podrijetla, premda neke jezične osobine (ekavski refleks jata) ukazuju na sjevernočakavsku jezičnu regiju (istarska grana kodeksa prema Vat. Illir. 4). Zaključuje se kako su upravo istraživanja jezika *Prvotiska* (Pantelić 1967, Damjanović 1984) ukazala na istarske redaktore *Prvotiska* iz 1483. koji su Novakov predložak mijenjali prema elementima vlastita govora (rezultat jest jezična slika posvemašnjeg interferiranja: staroslavenizama, elemenata čakavštine, ali i kajkavštine). Statistička analiza jezika Muke po Mateju u prvotisku *Misala* koju je provela Marinka Šimić (2000: 108), donosi iste podatke o informativnosti jezičnih odstupanja u odnosu na izvornik.

Uz misal najvažnija je knjiga brevijar za obveznu dnevnu molitvu, a otisnut glagoljicom *Brevijar po zakonu rimskoga dvora* javlja se već 1491. godine. Premda i u njem nema podataka o godini i mjestu tiska, naznačena se godina izvodi iz tablice pomičnih blagdana koji počinju godinom 1492. Unikatni primjerak tog brevijara čuva se u Veneciji (Nazor 1991: 5).

Petstota obljetnica prvotiska *Brevijara* 1991. obilježuje se izdanjem faksimila popraćena studijama Anice Nazor, Josipa L. Tandarića i Ivana Bakmaza.

⁹ Prvoj fazi razvoja pripadaju i prvi majstori novoga medija poput Andrije Paltašića, Dobrića Dobrićevića i Grgura Senjanina.

Ostale su glagoljske inkunabule: *Traktat o ispovijedi* (1492)¹⁰, *Baromićev brevijar* (1493)¹¹, *Senjski misal* (1494) i *Spovid općena* (1496)¹². Zbog sadržajnih ograničenja rada neće se pomnije predstaviti, istaknut će se tek da zahvaljujući drugotisku *Misala* od 7. kolovoza 1494. u Senju (Nazor 1994: 7) danas raspolažemo informacijama o djelovanju Baromićeve senjske glagoljske tiskare.¹³ Nakon 1496. godine senjska tiskara obustavlja rad na neko vrijeme, a zbog posljedica Krbavske bitke i teških prilika, Baromićeve bolesti i smrti. Godine 1507. započinje drugi val izdanja senjske tiskare (*Naručnik plebanušev* 1507, *Tranzit svetoga Jerolima* 1508, *Meštriê od dobra umrtiê* 1507. ili 1508, *Senjski korizmenjak* 1508, *Mirakuli Blažene D(ê)ve Marie* 1508) pod vodstvom Silvestra Bedričića i Grgura Senjanina.

Od pionira u proučavanju rada senjske glagoljske tiskare Ivana Berčića (1881: 158-186) sve do radova Anice Nazor (1969, 1971) podastiru se isti zaključci o značaju senjske glagoljske tiskare – ona je našom ulaznicom u europski kulturni krug i svijet crne umjetnosti, ostaje do danas najjačim svjedokom naobraženosti i ekonomske moći hrvatskih glagoljaša na prijelazu XV. u XVI. stoljeće i roditeljem endemskih spomenika što svjedoče o razvoju glagoljičnoga pisma i hrvatske književne čakavštine na hrvatskom kulturnom tlu. Nakon senjske tiskare s radom u Rijeci nastavlja nova glagoljska tiskara. Podsjećamo tek da je modruško-senjski biskup Šimun Kožičić Benja u vlastitoj tiskari objavio u šest mjeseci 1530. i 1531. šest glagoljskih knjiga, među kojima je *Misal hruacki* i najznačajnija i istraživačima najzanimljivija. Novijim istraživanjima Matea Žagara, Tanje Kuštović, Blanke Ceković i Ivane Eterović jasnijom postaje Benjina jezična koncepcija i priroda suodnošenja *starih* i *novih* jezičnih elemenata (s obzirom na usklađenost s latinskim predloškom) (usp. Žagar 2012; Kuštović 2012; Ceković, Eterović 2012).

O MJESTU TISKANJA MISALA (1483) I BREVIJARA (1491)

U poglavlju što slijedi iznijet će se temeljne okosnice znanstvenoga dijaloga o mjestu tiskanja *Misala* 1483. i *Brevijara* 1491. koji ni danas ne gubi na snazi, a nove knjige (Mance 2013) ukazuju na aktualnost poznate hipoteze koju je istaknuti dijalog i oblikovao – o postojanju kosinjske glagoljske tiskare uz senjsku i riječku.

Kolofon *Prvotiska* ne daje podatka o tom gdje je knjiga otisnuta. Sve što u njem stoji jest: *Лѣтъ г(оспод)нихъ ·1·4·8·3· м(ѣсе)ца perv(a)ра дъни ·22· ти misali бише svršeni*.¹⁴

Jernej Kopitar prvi je odlučio pretpostavkom imenovati mjesto objelodanjivanja knjige 1808. godine – bio je to Rim. Michail Bobrowski 1820. godine obradio je *Misal* bibliografski, a godinu kasnije u pismu Kopitaru predlaže Veneciju kao mjesto izdanja. O Mlecima dalje s većom ili manjom sigurnošću pišu i Ivan Berčić, Bogoslav Šulek, Ivan Broz, Ivan Milčetić i dr.

¹⁰ Nesačuvana ispovjednička uputa fra Mateja Zdranina o kojoj saznajemo iz kolofona te knjige koji je prepisan na folij rukopisnoga *Tkonskoga zbornika* iz XVI. stoljeća.

¹¹ Još jedan brevijar otisnut u *djetinjstvu* tiskarstva. Najvažnije podatke o toj glagoljskoj knjizi doznajemo iz eksplicita gdje stoji da je Blaž Baromić, kanonik senjskoga kaptola, dovršio 13. ožujka 1493. u Veneciji tiskanje *brevijara hrvatskih*. Prvi je put u tiskanom djelu istaknut pridjev *hrvatski*.

¹² Sačuvana u jednom primjerku u knjižnici franjevac trećoredaca na Ksaveru u Zagrebu zajedno s rukopisnim Ivančićevim zbornikom iz XV. na XVI. stoljeće. Jedina je neliturgijska inkunabula tiskana glagoljicom na 40 listova veličine 14 cm. U kolofon se spominje Blaž Baromić. Po sadržaju je priručnik za obavljanje ispovijedi, a prijevodno je djelo srednjovjekovnoga priručnika *Confessionale generale* franjevačkoga propovjednika Michaela Carcana iz Milana. Prevoditelj je talijanskoga teksta Jakov Blažiolović, kasnije senjski biskup. Knjiga je osobita i po tom što u njoj tiskara prvi put tiska svoj tipografski znak: uspravan paralelogram s križem iznad kruga i u krugu znak koji podsjeća na dva prekrížena zidarska kutomjera (Damjanović 2004: 289).

¹³ O opremljenosti izdanja, tehnicima kompozitnih ligatura i očuvanim primjercima vidi u Akademijinu pretisku Senjskoga misala (Nazor 1994, Pantelić 1994, Paro 1994).

¹⁴ *Misal* je tiskan na dan Katedre Sv. Petra kako bi se ukazala odanost Rimskoj crkvi.

sve do Ivana Kukuljevića Sakcinskoga koji u prijelomnoj raspravi *Tiskari jugoslavenski XV. i XVI. vjeka* iz 1851. godine ističe kako nema sumnje da je *Prvotisak* otisnut u Mlecima, i to rukom Andreasa Thorresania (Kulundžić 1971: 72). Kasnije pod Šafarikovim utjecajem revidira stavove i tvrdi kako je mjesto tiska ili Venecija ili Rim (*Bibliografija hrvatska* 1867), a u inozemnom izdanju iste rasprave prvi put ističe kako u obzir valja uzeti i Senj.¹⁵ Vladimir Putanec isticao je da tiskaru *Prvotiska* valja tražiti u Istri oslanjajući se samo na jezične osobitosti, a Mladen Bošnjak nagađao je da bi to mogao biti turskom silom ugrožen hrvatski teritorij. Proučavajući iscrpnije elemente putopisa Sebastijana Glavinića (Lika i Krbava) objavljena u djelu *Povjesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske* (Trst 1856) Manojla Sladovića, Kulundžić zaključuje kako je postojala kosinjska tiskara – i to u vremenu od zapisa žakna Jurja (26. lipnja 1482) iz Novakova *Misala* do Krbavske bitke (9. rujna 1493) – i da je *Misal* (1483) morao biti njezinim izdankom (1971: 79). Paleokroatistička struka danas odbija donositi kategorične, isključujuće stavove o mjestu tiskanja *Prvotiska*. Ističu se u pregledno-sintetskom postupku svi do danas predlagani lokaliteti (Rim, Venecija, Izola, Modruš, Kosinj), ali se ostaje pri činjenici da podatka u izvorniku nema te da je mjesto objelodanjivanja naše prve inkunabule i dalje nepoznato (usp. Nazor 1971: 84, Damjanović 2012: 280).

Prvotisku *Brevijara* nedostaje posljednji kvaternion s kolofonom na kojemu je mogao biti zabilježen podatak o mjestu tiskanja. Već spomenut latinski opis Like i Krbave iz XVII. stoljeća izrijekom potvrđuje da su se u Kosinju tiskali glagoljski brevijari, a na tim je osnovama i oblikovana hipoteza o kosinjskoj glagoljskoj tiskari i kosinjskom *Brevijaru* (1491). Autori priloga uz faksimilno izdanje *Brevijara* 1991. osporavaju Kulundžićevu tvrdnju da je *Brevijar* 1491. tiskan u Kosinju, a izražena je i sumnja u postojanje kosinjske glagoljske tiskare. Zaključke temelje na istraživanjima Mile Bogovića koji osporava autentičnost Glavinićeva opisa Like i Krbave. Čak i prihvaćeni Bogovićeви zaključci nisu razriješili dvojbu oko mjesta tiskanja *Brevijara* i samo su zabilježeni kao stav u znanstvenoj raspravi između Staroslavenskoga zavoda i Zvonimira Kulundžića u vezi s *kosinjskom* hipotezom. Drugi negacijski argument problematizira tip brevijara koji se spominje u Glavinićevu spisu, ističe Derossi (1992). Ukoliko je poznato da je opis nastao u XVII. stoljeću za vrijeme uporabe istočnoslavenizirana Levakovićeva *Brevijara* iz 1648. i Paštrićeva iz 1688, preostaje zaključiti da glagoljašima u Kosinju nije bila dopuštena uporaba brevijara s kraja XV. stoljeća. Poznato je isto tako da hrvatski glagoljaši nisu bili zadovoljni novim propisanim izdanjima i sigurno je da su se služili starim brevijarima usprkos zabrani, to više što novih brevijara nije bilo dovoljno. Nije moguće dokazati da se u Glavinićevo doba popovi glagoljaši u Senjskoj biskupiji ne služe i starim nereformiranim časoslovima, tj. onima koje je pisac spisa o Lici i Krbavi označio kao brevijare tiskane u Kosinju i po kojima je Kosinj bio slavan. Anica Nazor u pretisku *Brevijara* 1991. zaključuje da tiskanje dvaju brevijara u razmaku od dvije godine (1491. tiskan prvi glagoljski brevijar, a 1493. u Mlecima drugi) samo po sebi ne može ni potvrditi ni zanijekati tezu o postojanju kosinjske glagoljske tiskare.¹⁶

Zaključuje se kako pretpostavke o postojanju kosinjske glagoljske tiskare i dalje ne gube na snazi. Valja razlikovati perspektivu onih znanstvenika koji drže njezino postojanje vjerojatnim, ali jasno ističu kako se za *Misal* (1483) i *Brevijar* (1491) ne može sa sigurnošću tvrditi da su u njoj otisnuti (Nazor, Derossi) od onih istraživača koji su prirodno vezivali objelodanjivanje naših liturgijskih prvotisaka uz Kosinj (Kulundžić). Genetsko-lokalizacijska istraživanja hrvatskoglagoljskih inkunabula važnim su dijelom kulturološkoga pristupa u proučavanju i (pre)vrednovanju naših prvih tiskanih knjiga.

¹⁵ Matija Murko također Veneciju određuje za mjesto izdanja *Prvotiska*: (...) *gedruckt zuerst in Venedig 1483, also acht Jahre nach dem ersten lateinischen* (...) (1908: 176).

¹⁶ Valja istaknuti da vodeći hrvatski inkunabulist Šime Jurić ističe vjerojatnost postojanja kosinjske glagoljske tiskare, ali s njom čvrsto ne povezuje prvotiske *Misala* i *Brevijara*. Ističe također da se, uz njih, ne zna ni gdje su se otisnule latinične inkunabule *Oficij Bl. Djeve Marije* i *Oficij sv. Krsta* i *sv. Duha* (*Oficije suetoga karsta* i *Oficije suetoga duha*) jer u njima također mjesto tiskanja nije naznačeno (Jurić 1997: 500-501).

***ARS IMPRESSORIA* U HRVATSKOGLAGOLJSKOM PRVOTISKU (1483)**

Frane Paro ističe kako je među istraživanim i isticanim osobitostima prve glagoljske inkunabule jedna ipak ostala nedorečena. Riječ je o tipografskoj analizi *Misala* koju je autor ishodišno objavio u *Slovu* 1984, a iscrpnije u knjizi *Typographia glagolitica* (1997). Glagoljski je tisak ponajmanje proučen iz perspektive grafičke struke, slagarskog i tiskarskog umijeća i njihovih tehnologija, a ta nam perspektiva uvelike može posvjedočiti i o svjetonazoru, kulturnim i civilizacijskim dostignućima hrvatskoga (glagoljskoga) srednjovjekovlja.

Polazišno je pitanje u eksplikaciji tipografskih osobitosti *Misala* izvorna veličina papira, osobito stoga što danas očuvani primjerci *Misala* nemaju iste vanjske mjere. Originalna veličina papira ustanovljena je uzimanjem mjera dvaju pohranjenih primjeraka u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, jednog primjerka u knjižnici HAZU i jednog lista koji se čuva u Staroslavenskom institutu u Zagrebu (visina 28 cm, širina 20,5 cm). Na temelju dobivenih podataka Paro rekonstruirao projektni format knjige (odnos manje strane projektnog formata *Misala* prema većoj strani odnos je jedne stope prema jednom laktu – 2 : 3, 1 : 1,5), a metodom oblikovanja *Prvotiska* pokazuje da se već u prvim desetljećima tiskarstva ispituje princip i traži rješenje za uspostavu univerzalnoga tiskarskoga mjernog sustava. Osobito je važna veličina polja za tekst. Tiskar *Misala* vjerno slijedi preporuke *scriptoriosa*, oslanja se na njihovo *zlatno pravilo* da će knjiga biti idealno lijepa onda kada površina stranice prekrivena slovima bude jednaka zbiru čistih površina (margine). Jednostavnije – odnos praznih i punih površina stranice mora biti 50 : 50. Do savršenstva vođena izvedba *Prvotiska* – odabir veličine i materijala papira, razmještaj i veličina praznih i punih mjesta te vanjske dimenzije papira – samo su odrazom duboke misaono-filozofske poruke, svjetonazora koji se iscrpljuje u poimanju duhovnoga, savršenoga i božanskoga, premjerenoga dakako brojem kao prapočelom, izvorišnim poimanjem svijeta. Ukoliko razumijemo da je odnos 2 : 3 uzet za bifolij te da je i format pačetvorine sloga kao i dviju pačetvorina sloga povezanih hrptnom marginom, prvo zaključujemo kako nije slučajan odabir istih pravokutnih proporcija, a drugi nam se zaključak nameće prirodno – odabir brojeva u suodnosu ne može biti slučajan. On je u dubokoj vezi sa srednjovjekovnim poimanjem njihove simbolike. Trodioba je uvijek u snažnoj vezi s trojedinim Bogom i idejama dovršenosti, zaokruženosti, rasta i napretka. Druga pak brojevnica temeljnih proporcija *Misala*, prema simbolizmu broja dva, oponira značenju broja jedan. Dva označuje dvojstvo, odstupanje od jednoga, diobu i bipolarnost (Lukić, Blažević Krezić, Babić Sesar 2012: 38-42). Frane Paro primjenom principa 2 : 3 u tumačenju površine dolazi do modulnih vrijednosti 48 i 72, a daljnim izračunima uočava pravilnost u manifestaciji mistične trojke i njezina kvadrata – devetke.

Po izboru proporcije i metodi generiranja veličina iz temeljne veličine (format papira) hrvatski glagoljski *Misal* vrhunska je inkunabula. *Misal* je, kao glavna liturgijska knjiga, kao umjetničko djelo u cjelini tipografskoga materijala, dizajniran raskošno (punce, matrice, velika i mala slova, kratice, brojke, ligature). Neobično je što za tako važnu knjigu nisu izrezbareni ili lijevani inicijali. Zasigurno je iluminator imao ukrasiti svaki primjerak, što nije bila nadležnost tiskara, već naručitelja koji je, vjerojatno iscrpljen troškovima, jedini odgovoran za vizualnu osiromašenost *Misala*.

Idejne i estetski materijalizirane sastavnice glagoljskoga *Prvotiska* važan su prilog rekonstruiranju stručnosti i znanja majstora tiskara, razumijevanju njegova genija i naobraženosti kao i širine kulturno-civilizacijskoga kruga iz kojega proizlazi. Nova slova nove tiskovine također su prirodna, uspomena su odnosa koji *scriptor* njeguje s rukopisnom unikatnom knjigom. Stoljećima razvijan odnos prema knjizi kao stvaralačkom djelu ne jenjava s tiskom, već se prenosi i umnaža.

Do prekretnih studija i knjiga Frane Pare (1997, 2012) tipografska je analiza hrvatskoglagoljskih inkunabula bila zapostavljena i neistražena njihova odrednica, a zaključci kojima se raspolaže po njezinoj realizaciji ključni su za razumijevanje naobraženosti i materijalnih mo-

gućnosti hrvatskih glagoljaša. Tipografskom analizom *Prvotiska* 1483. otkrivaju se principi oblikovanja prvih tiskanih knjiga (odabir veličine i materijala papira, razmještaj i veličina praznih i punih mjesta, vanjske dimenzije papira) prema pravilima zlatnoga reza. Postupak je to kojim je dopušteno providjeti u duhovnost i filozofsko-simboličnu kriptiranost poruka srednjovjekovnoga čovjeka uronjenoga u kršćanski civilizacijski krug.

ZAKLJUČAK

U radu je ustrojeno nekoliko temeljnih poglavlja kojima se želi ustanoviti stanje istraživanja u hrvatskoj filologiji u odnosu na hrvatskoglagoljske inkunabule te istaknuti mogućnosti i ograničenja u proučavanju njihovih temeljnih odrednica: kulturoloških, tekstoloških, jezikoslovnih i tipografskih. Definirani su fenomeni *glagoljaštva* i *glagolizma* te njihova zastupljenost u hrvatskoj znanosti, s posebnim osvrtom na tisak. Predstavljani su najvažniji istraživači kulturoloških odrednica hrvatskoglagoljskih inkunabula, osobito u odnosu na mjesto tiskanja *Misala* 1483. i *Brevijara* 1491. Posljednjim su poglavljem rada izneseni zaključci tipografske analize prvotiska *Misala* te je oblikovan svojevrsan puni informacijski krug. Prevrednovanje omogućeno rezultatima tipografske analize potvrđuje ishodišne – u prvom poglavlju rada iznesene – prosudbe o ravnopravnim, europskom kulturnom krugu pridodanim hrvatskim glagoljašima.

Hrvatski je glagoljski tisak, u okviru kojeg osobito inkunabule svakom od istaknutih stavbnica analize (kulturološkom, tekstološkom, jezikoslovnom i tipografskom), trajnim svjedočkom naobraženosti i inventivnosti hrvatskih glagoljaša.

LITERATURA

- Bakmaz, I. (1991). *Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva (Analiza grafije)*, u: Breviarum glagoliticum / Brevijar po zakonu rimskoga dvora (1491), prilozi, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str. 79-118.
- Berčić, I. (1881). *Njnekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagoljicom, kojim se u skorašnje doba u trag ušlo*, RAD JAZU 59, Zagreb: JAZU, str. 158-187.
- Bošnjak, M. (1971). *Prva hrvatska tiskanja knjiga*, u: Misal po zakonu rimskoga dvora – dodatak, Zagreb: Liber – Mladost, str. 31-44.
- Bratulić, J. (2006). *Glagolizam i glagoljaštvo*, u: Drugi Hercigonjin zbornik, ur. Stjepan Damjanović, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Bratulić, J. / Damjanović, S. (2005). *Hrvatska pisana kultura: Izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od VIII. do XXI. stoljeća*, Zagreb: Veda.
- Broz, I. (1886). *Crtice iz hrvatske književnosti*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Ceković, B. & Eterović, I. (2012). *Dvojina u Misalu hruackome Šimuna Kožičića Benje*, Fluminensia: časopis za filološka istraživanja, god. 24, br. 1, Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, str. 143-156.
- Damjanović, S. (1984). *Jezik prvotiska u kontekstu književnojezične prakse hrvatskih glagoljaša*, Slovo, br. 34, Zagreb: Staroslavenski institut, str. 63-80.
- Damjanović, S. (¹2004, ²2012). *Slovo iskona*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Derossi, J. (1992). *Problematika hrvatskoglagoljskog brevijara iz godine 1491*, Senjski zbornik 19, Senj: Gradski muzej Senj, Senjsko muzejsko društvo, str. 117-124.
- Fučak, J. (1975). *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Hercigonja, E. (1997). *Glagolizam i glagoljaštvo*, u: Hrvatska i Europa, sv. I, ur. Eduard Hercigonja, Zagreb: HAZU.
- Hercigonja, E. (1991). *Glagoljaštvo u društvenom životu i kulturi Hrvata od IX. do XVII. stoljeća*, Ricerche slavistiche, vol. XXXVIII, Roma: La Fenice edizioni, str. 53-90.
- Hercigonja, E. (2000). *Glagoljaštvo u razvijenom srednjovjekovlju*, u: Hrvatska i Europa, Sv. 2: Srednji vijek i renesansa (XIII. - XVI. stoljeće), ur. Ivan Supićić, Zagreb: HAZU – Školska knjiga, str. 169-225.

- Hercigonja, E. (1984). *Povijesni, društveni i kulturnoambijentalni uvjeti nastanka i razvoja hrvatskoga glagoljaškog tiska (u povodu 500. obljetnice prvotiska Misala 1483)*, Slovo, sv. 34, Zagreb: Staroslavenski institut, str. 17-62.
- Mance, I. (2013). *Kosinj – izvorište hrvatske tiskane riječi*, Split: Redak.
- Jagić, V. (1913). *Hrvatska glagolska književnost*, u: Vodnik, Branko, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb: Matica dalmatinska.
- Jurić, Š. (1984). *Hrvatske inkunabule*, Slovo, br. 34, Zagreb: Staroslavenski institut, str. 81-90.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1860). *Bibliografija hrvatska, dio prvi: tiskane knjige*, Zagreb: Brzotiskom Dragutina Albrechta.
- Kulundžić, Z. (1971). *O mjestu tiskanja ovog Misala*, u: *Misal po zakonu rimskoga dvora – dodatak*, Zagreb: Liber – Mladost, str. 69-80.
- Kuštović, T. (2012). *Lične zamjenice u Misalu hruackom (1531) Šimuna Kožičića Benje*, Fluminensia: časopis za filološka istraživanja, god. 24, br. 1, Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, str. 125-141.
- Lukić, M., Blažević Krezić, V. & Babić Sesar, T. (2012). *Filozofsko-simbolički ustroj glagoljskoga pisma prema formuli božanskoga tetrakisa*, *Lingua Montenegrina*, 10/2012, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, str. 23-66.
- Lukić, M. (2012). *Dragutin Antun Parčić i njegov Rimski misal slavenskim jezikom (Rim, 1893.) – (u povodu 100. obljetnice Parčićeve smrti i pretiska njegova glagoljskog Misala u Crnoj Gori)*, *Lingua Montenegrina*, 10/2012, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, str. 317-337.
- Mihaljević, M. (2009). *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, u: *Povijest hrvatskoga jezika – 1. knjiga: Srednji vijek (Josip Bratulić i drugi)*, Zagreb: Croatica, str. 283-349.
- Moguš, M. (2000). *Hrvatski rani tisak*, u: *Hrvatska i Europa, Sv. 2: Srednji vijek i renesansa (XIII. - XVI. stoljeće)*, ur. Ivan Supčić, Zagreb: HAZU – Školska knjiga, str. 483-493.
- Murko, M. (1908). *Geschichte der älteren sudslavischen Literaturen*, Leipzig: C. F. Amelang.
- Nazor, A. (1991). *Brevijar po zakonu rimskoga dvora (1491)*, u: *Breviarum glagoliticum / Brevijar po zakonu rimskoga dvora (1491)*, prilozi, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str. 5-17.
- Nazor, A. (1971). *Kulturnopovijesno značenje izdanja glagoljske tiskare u Senju g. 1494-1508*, Slovo, br. 21, Zagreb: Staroslavenski institut, str. 415-442.
- Nazor, A. (1971). *Otvorena pitanja oko nastanka Misala iz 1483. godine*, u: *Misal po zakonu rimskoga dvora – dodatak*, Zagreb: Liber – Mladost, str. 81-84.
- Nazor, A. (1969). *Senjski Transit svetoga Jerolima i njegov predložak*, Slovo, br. 18-19, Zagreb: Staroslavenski institut, str. 171-188.
- Pantelić, M. A. (1967). *Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368*, *Radovi Staroslavenskoga instituta* 6, Zagreb: Staroslavenski institut, str. 5-108.
- Pantelić, M. A. (1971). *Sadržaj i kulturnopovijesna komponenta tekstova Misala*, u: *Misal po zakonu rimskoga dvora – dodatak*, Zagreb: Liber – Mladost, str. 31-44.
- Paro, F. (2012). *Nevidljiva tipografija: božji pečat i kristogram u hrvatskoglagoljskoj inkunabuli*, Zagreb: Katedra čakavskog sabora Roč.
- Paro, F. (1997). *Typographia glagolitica*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Stipčević, A. (2004). *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knjiga I. srednji vijek, Zagreb: Školska knjiga.
- Strohal, R. (1915). *Hrvatska glagolska knjiga*, Zagreb: Tiskara Merkur.
- Šimić, M. (2000). *Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima*, Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, 50, Zagreb: Staroslavenski institut, str. 5-117.
- Šurmin, Đ. (1898). *Povijest književnosti hrvatske i srpske*, Zagreb: Tisak i naklada knjižare L. Hartmana.
- Tandarić, J. L. (1971). *Grafički znakovi našeg Prvotiska*, u: *Misal po zakonu rimskoga dvora – dodatak*, Zagreb: Liber – Mladost, str. 61-68.
- Tandarić, J. L. (1991). *Hrvatskoglagoljski tiskani brevijar iz 1491*, u: *Breviarum glagoliticum / Brevijar po zakonu rimskoga dvora (1491)*, prilozi, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str. 25-70.
- Žagar, M. (2009). *Hrvatska pisma u srednjem vijeku*, u: *Povijest hrvatskoga jezika – 1. knjiga: Srednji vijek (Josip Bratulić i drugi)*, Zagreb: Croatica, str. 107-219.
- Žagar, M. (2012). *Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tisanih izdanja Šimuna Kožičića Benje (uz pripremanje kritičkog izdanja Misala hruackoga)*, Fluminensia: časopis za filološka istraživanja, god. 24, br. 1, Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, str. 111-124.

Croatian Glagolitic Incunabula: Cultural, Textual, Linguistic and Typographical Determinants

Summary: This paper presents the selected features of Croatian glagolitic incunabula. Special attention is given to the recent and current debates about the printing place of two fundamental liturgical books – *Missal by the law of the Roman court* (1483) and *Breviary by the law of the Roman court* (1491). The second part of the paper introduces the state of research within typographical analysis of the *Editio princeps* (1483). It discusses neglected but also very important – sometimes crucial – component of a comprehensive analysis of every printed book, especially when glagolitic incunabula and rare editions with incomplete information are concerned.

The review given in this paper will widely outline the cultural and historical environment that produced glagolitic printing and incunabula in the second half of the 15th century. Due to the fact that the presentation of selected determinants of first glagolitic printed editions is formed, the importance of the phenomena known as Croatian *Glagolitism* and *Glagolism* will be estimated, as well as its share in the Croatian literary and cultural history in general.

The synthetic approach to topics concerning Croatian incunabula is important in regard to the representation of their implementation in higher education system. Curriculum of Croatian Studies and related studies (Information Sciences – inductive perspective on (social) book history) includes courses such as The Old Church Slavonic Language and Croatian Glagolism within which students learn about textual, typographical and other characteristics of Croatian glagolitic incunabula and determine their significance for Croatian cultural and language history.

Keywords: *Breviary* (1491), *Glagolitism*, *Glagolism*, incunabula, *Missal* (1483), typographic analysis

Kroatische glagolitische Inkunablen: kulturelle, textuelle, sprachliche und typographische Determinanten

Zusammenfassung: Diese Arbeit präsentiert ausgewählte Eigenschaften kroatischer glagolitischer Inkunablen. Eine besondere Aufmerksamkeit wurde den bisherigen und aktuellen Diskussionen über den Ort des ersten Drucks zweier fundamentaler liturgischer Bücher gegeben – *Missal nach dem Gesetz des römischen Hofes* aus dem Jahr 1483 und *Brevier nach dem Gesetz des römischen Hofes* aus dem Jahr 1491. Der zweite Teil dieser Arbeit zeigt den jetzigen Stand der Forschung im Rahmen der typografischen Analyse des *Editio princeps* aus dem Jahr 1483. Es geht um eine vernachlässigte, aber sehr wichtige – oftmals ausschlaggebende – Komponente einer kompletten Analyse jedes gedruckten Buches, insbesondere glagolitischer Inkunablen als seltener Ausgaben mit unvollständigen Informationen.

In dieser Arbeit wird im breitem Umfang der Überblick über die kulturelle und historische Umgebung gegeben, die den glagolitischen Druck und Inkunablen in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhundert geformt hat. Nach der Vorstellung ausgewählter Determinanten glagolitischer Inkunablen wird die Wichtigkeit des Phänomens *Kroatischer Glagolitismus* und *Glagolismus* präsentiert sowie dessen Anteil in der kroatischen literarischen und kulturellen Geschichte. Der synthetische Ansatz zum Thema kroatischer Inkunablen ist auch wichtig in Bezug auf dessen Relevanz im Hochschulsystem. Der Lehrplan des Kroatischen Studiums und ähnlicher Studiengänge (Informationswissenschaften – induktive Perspektive der (Sozial-)Buchgeschichte) beinhaltet Kurse wie Altslawenische Sprache und Kroatischer Glagolismus, in deren Rahmen die Studenten die philologischen, textuellen, typographischen und andere Charakteristiken der ersten Kroatischen Inkunablen kennen lernen und deren Bedeutung für die kroatische Sprach- und Kulturgeschichte ermitteln.

Schlüsselbegriffe: *Brevier* (1491), Glagolitismus, Glagolismus, Inkunablen, *Missal* (1483), typographische Analyse